

Bobek, M. - Molek, P. - Šimíček, V. (eds.)
KOMUNISTICKÉ PRÁVO V ČESKOSLOVENSKU
Kapitoly z dějin bezpráví

Jiří Příbáň
**NA STRÁŽI JEDNOTY SVĚTA:
MARXISMUS A PRÁVNÍ TEORIE**

Vzor citace:

Příbáň, J. Na stráži jednoty světa: marxismus a právní teorie. In Bobek, M. - Molek, P. - Šimíček, V. (eds.) Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví. Mezinárodní politologický ústav, Masarykova univerzita: Brno, 2009, str. 39-59. Elektronicky přístupné na <http://www.komunistickepravo.cz>.

Tato kapitola byla v plném znění zveřejněna ke studijním a výzkumným účelům na internetových stránkách

<http://www.komunistickepravo.cz>

Všechna práva vyhrazena.

Jiří Příbáň

Na stráži jednoty světa: marxismus a právní teorie

Obsah

1. Úvodní poznámky a východiska
2. Nestálost moderní společnosti a touha po jednotě světa
3. Právní teorie je pozorování druhého řádu
4. Filosofie historického vykoupení
5. Odumírání státu a marxistický „konec dějin“
6. Sekulární náboženství a jeho politické důsledky
7. Marxistická teorie práva?
8. Legitimizace totalitarismu socialistickou právní vědou
9. Třídnost jako základní norma
10. Je socialistická právní věda falešná, nebo skutečná?
11. Závěrečné poznámky: věda spoutaná a svobodná

NA STRÁŽI JEDNOTY SVĚTA: MARXISMUS A PRÁVNÍ TEORIE

JIŘÍ PŘIBÁŇ

ZÁKLADNÍ LITERATURA: Cain, M., Hunt, A. Marx and Engels on Law. Academic Press: London, 1979; Engels, B. Pana Eugena Dühringa převrat vědy (Anti-Dühring). Svoboda: Praha, 1949; Lenin, V. I. Stát a revoluce. Sebrané spisy, svazek 33. Svoboda: Praha, 1987; Marx, K. Kapitál: kritika politické ekonomie. Státní nakladatelství politické literatury: Praha, 1954; Marx, K. Ke kritice Hegelovy filosofie práva. In: Marx, K., Engels, B. Vybrané spisy v pěti svazcích. Svazek 1. Svoboda: Praha, 1976, str. 11–24; Pašukanis, J. B. Izbrannyje proizvedenija po obščej teorii prava i gosudarstva. Nauka: Moskva, 1982; Vyšinskij, A. J. Leninovo a Stalinovo učení o proletářské revoluci a státu. Svoboda: Praha, 1949.

1. Úvodní poznámky a východiska

Když jsem obdržel pozvánku zúčastnit se projektu o komunistické právní vědě, shodou okolností jsem byl právě ve skotském Glasgowě na konferenci věnované evropské právní a politické teorii. Strávil jsem tak dva příjemné večery mimo jiné ve společnosti Neila MacCormicka, se kterým jsme si povídali o mnoha rozmanitých tématech, od srovnávání různých single malt whiskies přes dělení československé federace (ano, skotští nacionalisté vidí v rozpadu našeho federálního státu možnou inspiraci, jak po třech staletích rozpustit unii Spojeného království) až po dějiny analytické jurispudence v komunistické střední Evropě. MacCormick, který měl vždy bohaté styky především s polskými právními teoretiky, mi se svým charakteristickým smíchem pobaveně vyprávěl, jak jeho přátelé vždy vyzráli nad komunistickými ideology, když v úvodních dvou odstavcích napsali obvyklé úlitby strážcům marxismu a leninismu, aby se na následujících dvaceti stranách věnovali zpravidla právní logice či ryze analytickým, odpolitizovaným problémům právní teorie.

Ideologický balast lze tak i po několika desetiletích u leckteré komunistické právní studie snadno přeskochit a čtenář se nadále může soustředit na ta hájemství právní vědy, ve kterých primitivní ideologové vždy spíše tápali a neodvážili se jít do otevřených sporů. Ve složitém systému jurispudence si i během komunismu mohli jednotliví vědci vybudovat své „pelíšky“, ve kterých se honicím psům totalitního režimu nechtělo příliš hrabat a z nichž byli jejich obyvatelé vyneseni v zubech jen tehdy, když se osobně znelíbili vedení univerzit nebo se pustili do politické konfrontace s režimem.

Dovolte mi ovšem podělit se na úvod ještě o jeden osobní zážitek. Před několika lety obhajoval kolega habilitační práci, jejímž tématem byla mimo jiné i česká právní teorie v období komunismu. Jeden z oponentů – podle mého soudu v jádru slušný a poctivý člověk, který nikdy nebyl žádným horlivým stoupencem komunistického režimu – strávil téměř půl hodiny ostrými a často zcela malichernými výtkami na její adresu, aby v závěru nakonec habilitanta vzhledem k nesporným kvalitám předkládaného díla podpořil a doporučil vědecké radě habilitaci schválit. Celkový tón následné diskuze byl nicméně takový, že kolega málem neodhabilitoval.

Oponentovým projevem i hlasováním vědecké rady jsem byl nejdříve zaskočen, protože dotyčná studie byla ve skutečnosti ve své kritice velmi mírná a jen připomínala všeobecně známý fakt, že česká právní věda v období komunismu byla mnohem závislejší na oficiální ideologii než právní věda v Polsku či Maďarsku, a proto byla její vědecká hodnota mnohem nižší. Poté jsem ale pochopil, že v očích dnešní střední a starší generace právních vědců musí takový pohled zcela nutně vyvolávat podrážděné reakce, protože zpochybňuje jejich dlouholeté, ne-li celoživotní akademické působení. Tvrdit, že česká právní věda během období 1948–1989 přinesla pramálo intelektuálních impulzů, znamená bezprostředně ohrozit pověst těch, kdo v tomto období publikovali a dodnes mnohdy zastávají důležité akademické nebo jiné veřejné funkce.

Myslím, že tyto dvě zkušenosti výmluvně ilustrují možnosti a způsoby, jak lze či nelze přistupovat k dějinám komunistické právní teorie. Především se ukazuje, že nevystačíme s historickou metodou kategorizující jednotlivá historická období ve vývoji komunistické právní teorie mezi lety 1948 až 1989 a klasifikující díla podle autorů, odvětví a vědeckých témat. Z historické metody poznáme nanejvýš politickou atmosféru doby, její vliv na právní obec a osobní integritu konkrétních osob. Metoda doktrinální analýzy nám naproti tomu umožňuje pochopit formování a proměnu jednotlivých pojmů a jejich celkového teoretického rámce, ale i ona je příliš izolovaná a podává jen fragmentární obraz toho, co se ve skutečnosti odehrávalo v komunistické právní teorii v Československu. Doplňme-li potom výše zmiňované metody o sociologickou analýzu akademických institucí, jakými jsou například univerzity nebo vědecké ústavy, jistě získáme navíc i zajímavý obraz a přehled o tom, jak se formovaly jednotlivé teoretické přístupy a jakou roli v nich hrály různé právní školy a jejich představitelé. Ani z jedné z právě zmiňovaných metod nicméně nepoznáme, jak komunistická právní teorie v totalitní společnosti *fungovala* a co bylo jejím vlastním teoretickým obsahem.

Bez prozkoumání souvislostí mezi marxismem a právní teorií, tedy mezi ideologickým systémem a systémem vědy, nelze dost dobře pochopit, co bylo na komunistické právní teorii jedinečné a čím přispívala k vnitřní dynamice a proměnám komunistického totalitarismu. Hlavním úkolem následující úvahy proto bude podat výklad systémových vazeb mezi ideologickou dynamikou marxismu a vnitřní dynamikou právní teorie jako zvláštního odvětví komunistického systému vědy.

2. Nestálost moderní společnosti a touha po jednotě světa

Znakem moderní společnosti je nahodilost a nestálost. Moderní člověk ví, že události se mohou odehrávat také jinak, než jak v sociální skutečnosti proběhly či právě probíhají, a že přítomnost se rozplyne v nepředvídatelné budoucnosti. Porozumění je schopnost sdílet významy v informačním hluku současnosti, ale možnost, že nám druzí budou rozumět, nelze předem nijak zajistit a zaručit. Jinými slovy, nelze se spoléhat na jakýsi přirozený svět plný bezpečných, neproblematických a univerzálně sdílených významů.

V systému vědy vypadají jednotlivé teorie nezpochybnitelně v okamžiku, kdy je vědci formulují, ale ze samotného vědeckého provozu moderní společnosti vyplývá, že již v příští chvíli budou tyto teorie úspěšně zpochybněny, revidovány a dříve či později překonány. A přece, nebo snad právě proto, člověk chce věřit, že společenské procesy probíhají podle neměnných obecných zákonitostí, jejichž rozpoznáním a respektováním se jeho život stane nějakým způsobem rozumnější, a proto lepší a humánnější.

Vztah marxismu k vědě je vztahem metafyzické nadřazenosti filosofie vůči konkrétním diskurzům ekonomické, politické, historické, právní nebo sociální vědy. Marxismus chce zajistit jednotu metafyzického smyslu bytí, politické existence člověka a objektivních zákonů dějin v době, kdy modernita nezadržitelně likviduje jakoukoli možnost, že by filosofie umožnila člověku chápat svět z „boží perspektivy“.¹ Jedná se o opožděný příslib univerzálně aplikovatelné a všeobecně sdílené racionality, která má z titulu své vědeckosti možnost organizovat společnost a dovést ji až za její vlastní časový horizont do utopického bezčasí. Ideologický systém nabízí možnost nalézt i v moderně fragmentárním a nestálém světě univerzálně aplikovatelné formy života.

Paradoxní přitom je, že Marx s Engelsem tuto nestálost a současně transgresi modernity sami přesvědčivě popisují v *Manifestu komunistické strany*. Ačkoli se znalost a výklad tohoto konkrétního textu často omezují na klišé o „strašidle komunismu“ a „spojujících se proletářích všech zemí“, nejzajímavější jsou ty pasáže, ve kterých se autoři zmiňují o modernitě jako využití výrobních prostředků buržoazie, kterými se do světa nevyváží jen kapitál, ale také se přelévá celá moderní kultura. Evropská industriální civilizace se rozpíná a nutí všechny národy světa, aby se přizpůsobily moderní formě sociálního života. Tím vyvolává nové formy ekonomického vykořisťování, kolektivní násilí, politické protiklady, nebezpečí a všeobecný zmatek. V této moderní epoše údajně

„Všechny pevné, zakořeněné vztahy se svým doprovodem starých ctihodných představ a názorů se rozkládají, všechny nově utvořené zastarávají, dřív než mohou zkostnatět. [...] Všechno posvátné je znesvěcováno [...] Tím, že těží ze světového trhu,

¹ Putnam, H. *Realism, Truth, and History*. Cambridge University Press: Cambridge, 1981, str. 49–50.

učinila buržoazie výrobu a spotřebu všech zemí kosmopolitickou. [...] Národní jednostrannost a omezenost se stává stále nemožnější a z četných národních a místních literatur se vytváří světová literatura. [...] Rychlým zdokonalováním všech výrobních nástrojů a nesmírně usnadněnou dopravou strhává buržoazie všechny národy, i nejbarbarštější, na dráhu civilizace. Levné ceny jejího zboží jsou těžké dělostřelectvo, jímž srovnává se zemí všechny čínské zdi, jímž donucuje ke kapitulaci nejzarytější nenávisť barbarů k cizincům.“²

Podle Marxe a Engelse přináší modernita „příliš civilizace“, která se šíří globálně a nakonec zákonitě musí vyústit v proletářskou revoluci, díky níž se v moderní době teprve může obnovit mír a všeobecná harmonie panující mezi příslušníky lidského rodu. Originální analýza modernity jako sociální tekutosti a civilizační nestálosti³ tak bere za své v utopickém snu o stálosti, harmonii a univerzálním bratrství mezi lidmi i národy. Z výstižného popisu globalizačních tendencí moderní evropské civilizace včetně krutého vývozu univerzalistických hodnot, kapitálu a průmyslového odpadu, jaký prožíváme i nyní, na počátku 21. století, se tak nakonec v původním marxistickém rozvrhu stávají pouhé apokalyptické výjevy, které mají sloužit materialistické eschatologii.

Marx s Engelsem sice přesně popsali nestálost moderní společnosti, ale zároveň ji definovali jen jako přechodnou formu na cestě k nově budovanému a především sociálně stabilnímu a pevnému řádu beztřídní společnosti. Poslední fází civilizační nestálosti je proletářská revoluce, kdy dělnická třída pod vedením komunistické avantgardy na sebe bere historický úkol a obětuje se, aby vykoupla lidstvo z osidel třídně vykořisťovatelského řádu.

Marxismus uznává moderní nestálost a nahodilost jen jako dočasnou formu kapitalismu, která bude překonána vyšší, beztřídní společenskou formací, na jejímž počátku bude revoluce následovaná krátkým obdobím diktatury proletariátu. To vše se podle Marxe a Engelse mělo odehrát jako nutný historický proces, jehož zákonitosti oba popsali ve svém díle údajně vědeckou metodou a na základě materialistické dialektiky, která je jediným zdrojem objektivní pravdy. Ve skutečnosti se ovšem systém moderní vědy řídí kritériem pravdivosti a falsifikovatelnosti, který má svá vnitřní kritéria a nepodléhá žádnému univerzalistickému modelu pravdy. Jinými slovy, neexistuje pravda, kterou by bylo možné oddělit od metody.⁴ Kromě násilí neexistuje způsob, jak vnitřní dynamiku a nestálost vědy podřídit vnějšímu ideologickému rámci tak, jak o to od samého počátku usilovali Marx s Engelsem a drtivá většina těch, kdo se coby komunisté přihlásili k politickému učení marxismu.

² Marx, K., Engels, B. Manifest komunistické strany. In: Marx, K., Engels, B. Vybrané spisy v pěti svazcích. Svazek 1. Svoboda: Praha, 1976, str. 371–402, na str. 375–376.

³ Srovnej Bauman, Z. Tekutá modernita. Mladá fronta: Praha, 2000.

⁴ Gadamer, H. G. Wahrheit und Methode. J. C. B. Mohr: Tübingen, 1960.

3. Právní teorie je pozorování druhého řádu

Proces diferenciacie ideologie a moderní vědy platí bez výjimky i pro vědy právní, třebaže to tak na první pohled nemusí vypadat a mnohé právní teorie jsou doslova posedlé hledáním *zlatého pravidla*, díky němuž by se pozitivní právo konečně mohlo identifikovat se spravedlností, partikulární morálka by mohla přerůst v obecně aplikovatelná právní pravidla a politická moc by měla absolutní legitimitu. Není však například Dworkinova jurisprudencí právě výmluvným příkladem toho, jak se všechny teorie předpokládající jedinou „správnou odpověď“ nakonec transformují do zvláštního modelu sociálního konstruktivismu, v němž se objektivní pravdy mění na pravdy sdílené a interpretované vždy znovu a znovu v závislosti na textech a kontextech?⁵

Použije-li soudce podle Dworkina teoreticky správnou argumentaci, dospěje také ke správnému rozhodnutí, které už je předem obsažené v politické struktuře demokratické společnosti a jejím morálním pojívku. Co se ale v celém tomto výkladu tzv. *hard cases*⁶ mlčky předpokládá, je schopnost soudce izolovat všechny ostatní úsudky a teorie coby nesprávné a tím politicky redukovat teoretickou rozmanitost právní vědy. Dworkin nakonec sám uznává, že jeho právní teorii lze aplikovat pouze na systém demokratického právního státu založeného na respektování ústavních práv. Tím ji ovšem zbavuje vědeckého kritéria pravdivosti a přisuzuje jí význam právní ideologie, která platí pouze v liberálně demokratických podmínkách.⁷ Politická kontextualizace vědy tak nakonec převažuje nad původním rozvrhem teoretické argumentace.

Právní teorie ale stěžejí může redukovat pravdivostní soudy tak, jak jsme toho svědky v dworkinovském či jakémkoli jiném holismu „správných odpovědí“.⁸ Kritéria platnosti právních norem jsou sama normativní⁹ a představují tzv. *sekundární pravidla*, díky kterým se pozitivní právo stává uzavřeným sebereferečním systémem bez přímých vazeb k morálce či politické ideologii.¹⁰ Právní teorie potom představuje vědeckou reflexi této uzavřenosti pozitivního práva, a proto lze její předmět rozdělit v zásadě na dva okruhy bádání bez toho, že bychom ji podřídili vnějšímu kritériu politické správnosti. Prvním okruhem je studium možnosti a mezí zobecnění jednotlivých právních principů, pojmů či pravidel v rámci systému pozitivního práva, zatímco druhým okruhem je zkoumání struktury a funkce práva jako kteréhokoli jiného sociálního systému.¹¹

⁵ Dworkin, R. *Law's Empire*. Fontana: London, 1986, str. 130–139.

⁶ Dworkin, R. *Taking Rights Seriously*. Oxford University Press: Oxford, 1977.

⁷ Dworkin, cit. výše, pozn. č. 5, str. 87, 225.

⁸ Dworkin, R. *A Matter of Principle*. Oxford University Press: Oxford, str. 119.

⁹ Wright, von G. H. „Is There a Logic of Norms?“, 4 *Ratio Juris* (1991), str. 265–280, na str. 266.

¹⁰ Hart, H. L. A. *Pojem práva*. Prostor: Praha, 2004, str. 102.

¹¹ Zandt, van D. E. „The Relevance of Social Theory to Legal Theory“. 83 *Northwestern University Law Review* (1989), str. 10–37.

V případě právní teorie se tak vždy jedná o „pozorování druhého řádu“,¹² které nemá bezprostřední vliv na kritéria platnosti práva. Rozmanité teorie prvního okruhu bádání jsou výsledkem sebeinterpretace, v níž se právní praxe snaží zobecnit význam konkrétních zákonů, jiných právních textů a kazuistik. Takové právní teorie hledají obecné shodné znaky konkrétních rozhodnutí a tím vytvářejí předběžná vodítka pro všechna příští možná rozhodnutí v systému pozitivního práva. Zcela nepochybně sem patří soudcovské či expertní výklady obecných právních principů i jednotlivých právních institutů a v neposlední řadě i výklady práva vzdělávacími institucemi, jako jsou univerzity, justiční akademie, vědecké ústavy atp.

Kromě právních teorií bezprostředně vázaných na fungování systému pozitivního práva, které bychom také mohli označit za dogmatiky jednotlivých právních odvětví a institucí, existuje ale samozřejmě i právní teorie, jejímž úsilím je obecně platný vědecký popis práva jako takového. Zkoumá, co je jedinečné pro systém práva a co ho spojuje s jinými subsystemy moderní společnosti, jako je hospodářství, politika nebo vzdělávání. Klíčovou se pro takovou teorii stává otázka sociálních hranic práva a operace, jejichž prostřednictvím si právo tyto hranice samo stanoví.¹³ Obecná teorie práva potom musí pohlížet na právo jako na uzavřený a jednotný systém se schopností reprodukovat sebe sama – jedná se o sebekonceptualizaci práva jako specifického systému moderní funkcionálně diferencované společnosti. Jak říká Niklas Luhmann, taková systémová analýza vyžaduje, aby se právní teorie zbavily vysvětlování práva na základě apriorních principů spravedlnosti, užitečnosti či politického násilí, a namísto toho přijaly za vlastní vysvětlení práva prostřednictvím *diference* mezi právním systémem a jeho sociálním okolím.¹⁴

Funkcionální analýza diferenciací práva v moderní společnosti radikalizuje představy právního normativismu či pojmové jurisprudence o právu jako uzavřeném a seberegulačním systému a přenáší je do roviny obecné systémové teorie. Tato analýza na rozdíl od mnoha konvenčních teorií či filosofí práva nehledá transcendentální základy pozitivního práva či univerzálně platné principy, ale naopak vychází ze sociálně konstruktivistické představy, podle které všechny významy jsou jen dočasné a závislé na vnitřních operacích jednotlivých sociálních systémů.

Funkcionální analýza, jak je patrné, předpokládá operacionální analýzu. Moderní společnost se reprodukuje operacemi jednotlivých sociálních systémů a postrádá jednotné řídicí či hodnotové centrum. Otázka pravdy není obecná, ale vždy se vztahuje k nějakému sociálnímu kontextu a už vůbec ji nelze funkcionalizovat ve prospěch nějaké politické autority, která by si mohla nárokovat

¹² Foerster, von H. *Observing Systems*. Intersystems Publications: Seaside, CA, 1981.

¹³ Luhmann, N. *Das Recht der Gesellschaft*. Suhrkamp Verlag: Frankfurt, 1995, str. 15.

¹⁴ Tamtéž, str. 26.

závaznou interpretaci světa. Funkcionální diferenciací znemožňuje, aby společnost mohla být založena ze své vlastní totality.¹⁵ Moderní společnost nemá sama od sebe normativní odstup. Neexistuje sociální sféra, kterou by bylo možné považovat za intersubjektivitu vyššího stupně a v níž by se formovalo vědomí celku společnosti.

4. Filosofie historického vykoupení

Marxismus si klade za úkol zvrátit právě tento historický proces funkcionální diferenciací, který zahrnuje proces diferenciací politické ideologie a vědy nebo práva a politiky. Proti vnitřním kritériím platnosti vědeckého, ekonomického, politického či právního systému staví normativní sílu a univerzální moc materialistických zákonů. Ve své podstatě je marxismus posledním velkým pokusem o založení moderní společnosti na syntetické moci rozumu, který měl již podle Hegela převzít integrační funkci, jaká byla kdysi vyhrazena náboženství. Společnost a humanita jsou jen jiným výrazem pro univerzální zákony materialistické dialektiky, které podle Marxe obnovují základy politické společnosti revoluční cestou.

Marxistická ideologie je nejvlastnější, i když extrémní součástí dlouhé tradice filosofického a sociologického humanismu, který chápe sociální a politické vědy jako prostředek formování legitimního společenského řádu. Úkolem vědy je podle tohoto názoru posilovat vědění společnosti o sobě samé, a tak přispívat k jejímu historickému pokroku. Pokud se takový humanismus opírá navíc o spekulativní filosofii, pokrok se stává nezadržitelným naplňováním objektivních historických zákonů vývoje lidstva. Filosofie se v takovém pojetí stává morálním a politickým úkolem vybudovat novou společnost v její revoluční totalitě.

Marxismus kriticky navazuje na teorii tzv. mravního státu,¹⁶ který má syntetizovat normativně eidetické základy společnosti s jejím faktickým životem.¹⁷ Pro Hegela měla vrcholná syntéza esence a existence – syntéza transcendentálních ideálů morálky a imanentních skutečností politiky a mravů – svůj výraz v ideji *státu*, která je skutečná a tím odpovídá totalitě rozumu, v níž, Hegelovými slovy řečeno, „*Co je rozumné, to je skutečné; a co je skutečné, to je rozumné*“.¹⁸ Naproti tomu Marx s Engelsem věřili, podobně jako mnozí jiní sociální vědci 19. století, v historické odumírání státu a jeho postupné nahrazování politickou samosprávou *společnosti*. Společenské mravy uvědomělého občanstva v tomto procesu přebírají donucovací a organizační funkci státu. Postupně dochází k odumírání

¹⁵ K filosofickému kontextu tohoto funkcionálního oddělení pravdy a autority viz Blumenberg, H. *Die Legitimität der Neuzeit*. Suhrkamp: Frankfurt, 1966.

¹⁶ Hegel, G. W. F. *Základy filosofie práva*. Academia: Praha, 1992, str. 274–275.

¹⁷ Příběh, J. *Právní symbolismus*. Filosofie: Praha, 2007, str. 29–30.

¹⁸ Hegel, G. W. F., cit. výše, pozn. č. 16, str. 30.

státu a společenské samoregulaci. Mravní aspekt nakonec převládne a zcela převzme funkce kdysi vyhrazené státu. Marxisté si hegelovskou teorii mravního státu převyprávěli jako teorii beztřídní mravní společnosti.

Marxistická ideologie původně předpokládala, že společnost ve své totalitě pohltní nakonec stát i právo jako státem sankcionovaný systém norem lidského chování. Osvícenská syntéza přirozené morálky a politiky, která měla založit „přirozenou politiku“, jejímž účelem mělo být zaručení přirozených práv člověka a občana, se historicky proměňovala v hegelovské koncepci státu zahrnujícího totalitu lidského rodu¹⁹ a materializujícího absolutní vědění, aby se v marxistické ideologii proměnila na *sociální totalitu*, která ve svém revolučním pohybu nakonec zruší stát stejně jako třídní rozdíly nebo legalistické pojetí formální spravedlnosti.

Ekonomická, právní, sociální či jakákoli jiná teorie tak v marxistické filosofii přispívá k morální integraci společnosti a předpokládá se, že při tom vychází z apriorně platných filosofických tezí. *Funkcí vědecké teorie má být potvrzení absolutních filosofických pravd.* Toto morální úsilí není ničím neobvyklým, protože v 19. i 20. století sociální vědy běžně přebíraly funkci spekulativní filosofie či obecného náboženství. Podle Augusta Comta měla ostatně sociologie být novým pozitivistickým náboženstvím.²⁰

Na rozdíl od Comtovy koncepce sociologie ovšem marxismus není pozitivistický. Podle Marxových a Engelsových představ pozitivistická věda podporuje obecnou filosofii, která v sobě syntetizuje absolutní a relativní vědění, univerzální rozum a partikulární zvyky, přirozenost a kulturu, formu a obsah atd. Dva základní prvky tohoto filosofického obratu jsou popis *krize* společnosti a *vykoupení* z tohoto stavu.²¹ Vykoupení je možné, protože filosofie se drží otázky po konečném smyslu, který nalézá v objektivním zákonu dějin. Jen taková filosofie se nakonec může ptát, jakým principem se řídí přírodní i sociální vědy, a nárokovat si schopnost jejich rekonstrukce či transformace. Dějiny jsou společenský pohyb s předem daným cílem, ve kterém dochází k seberealizaci objektivních zákonů, jejichž je lidstvo vykonavatelem. Svět je jeden stejně jako lidstvo. Zrovna tak jakákoli představa společnosti vychází ze sémantiky jednotného řádu, který je omezen třídní stratifikací, partikulárními zájmy a mocenskou hierarchií. Vykoupení přichází v okamžiku, kdy se určitá sociální třída rozhodne nasednout na revoluční „lokomotivu dějin“ a stát se vykonavatelem historického pokroku, v němž lidstvo ničí starý řád, buduje namísto něho nový, a tak dospívá ke svému eschatologickému naplnění.

¹⁹ Kojève, A. Introduction a la lecture de Hegel. Gallimard: Paris, 1947, str. 301.

²⁰ Comte, A. Cours de philosophie positive. I–VI. Schleicher Frères: Paris, 1907–1908.

²¹ Luhmann, N. Theories of Distinction: Redescribing the Descriptions of Modernity. Stanford University Press: Stanford, CA, 2002, str. 38.

5. Odumírání státu a marxistický „konec dějin“

Historicismus je marxismu vlastní i se vši, řečeno s Popperem, bídou.²² K pohledu na společnost jako totalitu měnící se podle objektivních zákonů dějin patří také to, že Marx své otázky staví téměř výlučně esencialisticky: „Co je stát?“, „Co je právo?“ atp.²³ Odpověď je přitom odvozená od ekonomické reality – společenské základny, na jejímž uspořádání jsou všechny politické a právní instituce závislé. Právo a politika jsou jen nadstavbou ekonomické reality a třídních vztahů. Právo je vůle vládnoucí třídy povýšená na zákon. Stát je orgán třídního panství, jímž jedna třída utlačuje třídu druhou a tuto moc stvrzuje legálně. Stát i právo jsou tak jen součástí obrovské mašinérie, prostřednictvím které jedna třída prosazuje svou vykořisťovatelskou vůli do okamžiku, než je historickým vývojem smetena původně vykořisťovanou třídou.

V historickém pohybu nastane podle marxistické filosofie okamžik, kdy se dělnická třída pod vedením komunistů odhodlá odstranit revoluční cestou vykořisťovatelský stát i právo. Namísto antagonistických tříd bojujících o moc proletáři prosadí krátkodobou diktaturu, jejímž hlavním účelem je přechod k beztřídní společnosti, ve které logicky nebude mít jedna třída zájem povýšit svou vůli na zákon a uplatnit ji proti jiným třídám. Právě v tomto okamžiku údajně nastane onen slibovaný a postupný proces „odumírání státu“²⁴ a donucovací moc zajišťovaná zákony se začne transformovat na veřejnou správu vykonávanou v zájmu celé beztřídní společnosti.

A jaký je úkol filosofie a marxistické teorie společnosti při naplňování této představy? Má být základem pro praktické revoluční jednání, a proto je její sociální funkcí urychlit historický revoluční proces a rozpoznat vhodnou chvíli pro jeho uskutečnění. Ani filosofie, ani politika nemohou podle Marxe nahradit objektivní vývoj lidského rodu, ale mohou podpořit změny probíhající v ekonomické základně společnosti a *odhalit*, kam lidstvo směřuje a *má* směřovat. Sociální problémy a především ekonomické vykořisťování, které je nakonec jejich poslední příčinou, může v dlouhodobém horizontu vyřešit jen revoluční změna a nový sociálně ekonomický systém.

Za otce myšlenky o „konci dějin“ bývá v našem světě posedlým hesly a reklamními slogany považován americký neokonzervativní politolog Francis Fukuyama, který se proslavil titulem *The End of History and the Last Man*, v němž razil tezi o konečném vítězství liberálních demokracií v historickém boji s protiliberálními a totalitními ideologiemi.²⁵ Dějinná ironie snad ani nemůže být větší, protože to byl právě marxistický filosof a velký znalec Hegelovy filosofie Alexan-

²² Popper, K. Bída historicismu. Oikoymenh: Praha, 1994, str. 45–46.

²³ Popper, K. Otevřená společnost a její nepřítel II. Oikoymenh: Praha, 1994, str. 105.

²⁴ Engels, B. Pana Eugena Dühringa převrat vědy (Anti-Dühring). Svoboda: Praha, 1949.

²⁵ Fukuyama, F. The End of History and the Last Man. Penguin: London, 1992.

der Kojeve, který již ve 30. letech minulého století prohlásil, že dějiny skončily s vítězstvím proletářské revoluce v sovětském Rusku.²⁶ Konec dějin je ve skutečnosti jeden z mála důsledně marxistických pojmů, v němž dochází k dialektické syntéze subjektivních historických sil s objektivními materialistickými zákony dějin. Proletářskou revolucí končí dějiny coby historický sled třídních bojů a vykořisťovatelských společenských formací a nastává období přerůstání diktatury ve společenskou samosprávu. Lidstvo dospívá ke svému dějinnému určení.

Politika a právo nemají žádnou moc na rozdíl od zákonů materialistické dialektiky, podle kterých se řídí veškerý život společnosti a její změna. Marxismus kombinující sociologické a ekonomické metody se spekulativním a normativním historicismem a humanisticky spasitelským programem revoluční etiky je asi nejvýmluvnější a dosud v mnoha ohledech nepřekonanou ukázkou holismu sociálních věd.

6. Sekulární náboženství a jeho politické důsledky

Humanisticky spasitelný program marxismu vedl například Simone Weilovou a po ní Raymonda Arona k tomu, že ho označovali spolu s dalšími totalitními ideologiemi za tzv. sekulární náboženství. Podle Weilové například „*nepřekvapí, že marxismus měl vždy náboženský charakter. Má mnoho společného s těmi formami náboženského života, které Marx nejvíce napadal, obzvláště jak slouží, podle Marxových vlastních slov, coby opium lidstva.*“²⁷

Aron v úvodu své knihy *Opium intelektuálů* na Weilovou odkazuje²⁸ a popisuje především marxistické zbožnění dějin a historické nutnosti. Sekulární náboženství marxismu je pokus o velkolepou legitimizaci politického projektu moderní společnosti, která by byla na rozdíl od kapitalistických demokracií řízena vědecky a současně odpovídala lidské přirozenosti a historickým zákonitostem vývoje společnosti.²⁹

Rousseauova představa o člověku jako v jádru dobré bytosti, jejíž zlo má na svědomí společnost, se radikalizuje v duchu revolučního hnutí, které si utváří své dogma, uctívá svaté, zbavuje se heretiků a nemilosrdně potírá každou úchytku ve jménu nezadržitelného pochodu dějin k jejich vlastnímu určení – komunistické utopii, která je ovšem odůvodněna „přísně vědecky“. První zákon je zákon *pravověrnosti*,³⁰ kdy představitelé marxistické moci musí neustále hlásat to, co hlásá

²⁶ Kojeve, A., cit. výše, pozn. č. 19.

²⁷ Weil, S. *Oppression and Liberty*. Routledge: London, 1958, str. 154.

²⁸ Aron, R. *Opium intelektuálů*. Mladá fronta: Praha, 2001.

²⁹ Aron, R. *Historie XX. století*. Academia: Praha, 1996, str. 137–185.

³⁰ Srov. např. Lenin, V. I. Co dělat? Palčivé otázky našeho hnutí. In: Lenin, V. I. *Vybrané spisy v pěti svazcích*. Svazek 1. Svoboda: Praha, 1975, str. 265–442.

představitel nejvyšší a co se momentálně prohlašuje za historickou pravdu. Kdo by tuto pravdu chtěl popřít, musí být zbaven místa ve společnosti, či dokonce života, protože zradil myšlenku komunistické revoluce.

Původně marxistická elita revolučních vůdců se během politické revoluce a následných sociálních změn ve společnostech tzv. reálného socialismu mění na byrokratickou elitu komunistického státu, jež představuje jakési duchovenstvo stranické církve. V komunistické ideologii i politické praxi proti sobě stojí dva nesmiřitelné světy – svět stranické elity, jejíž vedoucí úloha je legitimována objektivními zákony dějin, a svět proletářské masy, jejímž historickým pohybem dochází k naplnění těchto zákonů. Podle oficiálního filosofického výkladu tak politickou moc stranické elity legitimuje masa proletářů, ale ve skutečnosti má strana neomezené pravomoci k tomu, aby tuto masu udržovala v poslušnosti a kázní. Jakýkoli odpor musí být zlomen, protože není „vědecký“ a odporuje materialistickému výkladu dějin a politiky. Politika nemůže fungovat samostatně, ale vždy se odvozuje od předem stanoveného a schváleného *dogmatu*.³¹

Marxismus je jedinečným příkladem toho, jak abstraktní teorie a spekulativní filosofie může přerůst v masovou víru a stát se součástí obecného mínění o povaze podnikání, mzdy, společenských vztahů nebo významu techniky. Záměna žádoucího a nutného je pro marxismus typická, a proto například účelem zdánlivě vědecké analýzy ekonomického systému není nic menšího než vyvolání politické revoluce, která sama je součástí nevyhnutelného historického vývoje. Deskriptivní nelze rozlišit od preskriptivního. Podle marxistické dialektiky se vše řídí dějinami nevyhnutelně, samovolně a podle objektivních zákonů. Bez jejich „přísně vědeckého“ objevení a popisu není marxistická ideologie vůbec myslitelná. Současně ale tyto vědecké objevy nemají žádný smysl, pokud nedojde k jejich ztotožnění s třídními představami o společenských hodnotách a politickém boji. Zdánlivě vědecký popis kapitalistické krize podněcuje třídní sebevědomí a revoluční myšlenky atp.

Tento vzájemný vztah marxistické odbornosti a masového přesvědčení je strukturálním prvkem, který sehrál důležitou roli i v komunistickém hnutí. Pravda se stala majetkem Strany, která jediná měla napříště oprávnění definovat, co je objektivní a vědecké. Násilné prostředky revoluce nemění pouze ekonomický či politický systém, ale současně i systém myšlení, ze kterého musí být vyloučeno vše, co se neslučuje s oficiálním výkladem. Disciplína se vynucuje vyšším typem autority, která je podle okolností časově proměnlivá, ale sama o sobě nezpochybnitelná. To je podstata totalitního systému vlády jedné politické strany.

Zatímco občanská disciplína je založena úctou k zákonům, stranická disciplína je založena bezmeznou oddaností „věci marxismu“. Co je touto „věcí“, mají na starosti „odpovědní činitelé“. Nejhorší možná vzpoura je vzpoura osobního

³¹ Lenin, V. I. Karel Marx (Stručný životopis a výklad marxismu). In: Lenin, V. I. *Vybrané spisy v pěti svazcích*. Svazek 1. Svoboda: Praha, 1975, str. 23–71.

svědomí, protože ta se vymyká ekonomii kolektivní spásy, která je pro marxismus typická. Rozpor mezi marxistickou vírou a realitou není možné překonat kritickou úvahou, ale jen nadšeným následováním objektivní historické pravdy, jejíž je stranická elita nositelkou.

Revoluční ideologie osvobození vykořisťovaných tříd a s nimi i celého lidstva se ve skutečnosti odehrává jako *revoluce svrchované moci*, která nastoluje režim založený na totální represivní moci a rozšiřuje nadvládu *stranické byrokracie*. Revoluční charakter komunistického totalitarismu nelze pochopit bez pochopení této schopnosti byrokracie *potlačit zákonnou moc* a podřídit si nejen státní organizaci, ale spolu s ní a skrze ni i veškeré hospodářství, vzdělání, volný čas atd.

Potlačení zákonné moci úzce souvisí s Leninovou teorií demokratického centralismu, podle níž diktatura menšiny nad masou proletariátu má přednost před demokraticky organizovaným socialismem.³² Lenin také interpretoval Engelsovu původní myšlenku o odumírání či dohasínání státu jako proces, jehož nedílnou součástí je revoluční politické násilí.³³ V této teorii státu a revoluce je již obsažena budoucí diktatura generálního tajemníka strany a jeho policejně-byrokratického aparátu. Centralismus má přednost před ústavností. Ústava a zákony jsou jen jiným vyjádřením centralizované diktatury stranické elity.

7. Marxistická teorie práva?

Je známo, že v raných spisech se Marx zmiňoval o plánu sepsat postupně kritiku práva, politiky a morálky, která by byla komplementární ke kritice ekonomie.³⁴ Skutečnost, že se tak nikdy nestalo, vede u marxistických i nemarxistických právních filosofů a teoretiků k četným spekulacím. Marx se k vypracování obecné teorie práva již nikdy během svého života nevrátil a jeho možné názory, argumenty a závěry o právu lze odvozovat pouze nepřímou z fundamentálních ekonomických studií, jakou byl například *Kapitál*.³⁵

Ucelenou teorii práva bychom v Marxových nebo Engelsových dílech hledali marně.³⁶ Ani v Marxově raném spisu *Ke kritice Hegelovy filosofie práva* bychom nenašli významnější úvahy o právu kromě obecných kritických poznámek o soukromém vlastnictví a nutnosti jeho zrušení. Speklativní právní filosofie je podle Marxe „*abstraktní přepjaté*“ myšlení *moderního státu*“, což mimo jiné znamená, že právo nelze zkoumat formální metodou a odděleně od

³² Lenin, V. I. Krok vpřed, dva kroky vzad. Naše vojsko: Praha, 1971.

³³ Lenin, V. I. Stát a revoluce. Sebrané spisy, svazek 33. Svoboda: Praha, 1987, str. 47–54.

³⁴ Marx, K. Ekonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844 (výňatek). In: Marx, K., Engels, B. Výbrané spisy v pěti svazcích. Svazek 1. Svoboda: Praha, 1976, str. 43–113, na str. 45.

³⁵ Marx, K. Kapitál: kritika politické ekonomie. Státní nakladatelství politické literatury: Praha, 1954.

³⁶ Cain, M., Hunt, A. Marx and Engels on Law. Academic Press: London, 1979.

státu.³⁷ Základním vodítkem je tak převážně negativní kritika zákonných práv coby projevu specifického právního formalismu, který je typický pro buržoazní myšlení a politický řád. Občanská práva považuje Marx za projev egoismu a odcizení, za jehož antinomii považuje komunistickou společnost, která má překonat všechna právní a ústavní omezení moderního buržoazního práva. Právnícké kategorie podle Marxe jen zastírají skutečné sociální a především ekonomické vztahy, které vládou v třídně rozdělené společnosti. Například pojmy jako „majetková práva“ nebo „ústavní demokracie“ jsou údajně jen falešné právní formy, jejichž skutečným obsahem je třídní boj a ekonomické vykořisťování.

V pozadí státem sankcionovaných právních kategorií se skrývají sociální antagonismy, jejichž řešení není možné v dané společenské formaci, tj. v kapitalistické společnosti. Marxistické pojetí práva je potom založeno na představě radikální flexibility, která umožňuje právo podřídit politickým potřebám a jednání. Sociální a politická transparentnost má přednost před jakýmkoli právním formalismem.³⁸ Protiklad právníckých kategorií a jejich ekonomického základu představuje pro Marxe jen jeden z mnoha antagonismů moderní kapitalistické společnosti. Tato společnost je rozpolcená mezi subjektem a objektem, právem a hodnotou, kapitálem a prací atp. Právní formy zapadají do celkové falešné logiky kapitalistické společnosti a jsou nadstavbovou reflexí ekonomických vztahů, které si vytváří kapitalistické hospodářství.

Jak je patrné, Marx s Engelsem se o moderním právu a jeho politických i ekonomických souvislostech sice v základních spisech zmiňovali, ale fragmentární poznámky nikdy nemohly nahradit ucelenou a obecnou právní teorii. Dějiny *marxistické* právní teorie jsou potom více než čímkoli jiným dějinami politické ideologie, kterou si ke svým potřebám přizpůsobují jednotlivá politická hnutí, jako například dělnické či bolševické strany, a později i politické režimy, jakými byl stalinismus nebo všechny další formy komunistického totalitarismu. Původní marxistické myšlenky si přivlastnilo komunistické hnutí, aby vytvořilo *komunistickou* právní teorii, zatímco sociálně demokratické strany marxismus přizpůsobily podmínkám ústavních demokracií. Po nastolení komunistických diktatur tzv. reálného socialismu se konstituuje i *socialistická* právní teorie jako zvláštní forma komunistické právní teorie a ideologie, jejímž hlavním cílem je legitimizovat existující politický a právní řád v těchto diktaturách. Na rozdíl od názorové plurality, která definuje vědu provozovanou ve svobodném světě demokracií, v komunistických diktaturách panuje jednota a zapovídá se možnost odporovat oficiální ideologii státu.

³⁷ Marx, K. Ke kritice Hegelovy filosofie práva. In: Marx, K., Engels, B. Vybrané spisy v pěti svazcích. Svazek 1. Svoboda: Praha, 1976, str. 11–24, na str. 17.

³⁸ Fine, R. Marxism and the Social Theory of Law. In: Banakar, R., Travers, M. (eds.). An Introduction to Law and Social Theory. Hart Publishing: Oxford, 2002, str. 101–117, na str. 103.

Je symptomatické, že komunistická teorie práva představovala marginální součást komunistické ideologie. Zakladatelé komunistického hnutí se totiž původně inspirovali marxistickou nedůvěrou ke státu a obzvláště k jakékoli představě ústavnosti a zákonnosti. Stát je podle oficiální ortodoxie vůle vládnoucí třídy povýšená na zákon, a proto historická úloha politické vůle je zásadní, zatímco instituce státu či práva jsou jen jejím projevem.

Sledujeme-li vývoj a funkce komunistické teorie práva, potom je nutné odmyslet si celý vývoj marxistických idejí a inspirací ve svobodném demokratickém světě a soustředit se výhradně na osudy právní vědy v komunistických diktaturách. Tím se ovšem nijak nesnižuje význam, jaký měly marxistické myšlenky i pro obecnou právní teorii pěstovanou ve svobodných demokratických společnostech. Především dílo Karla Rennera ukazuje, že marxistické myšlenky byly schopné ve své době ovlivňovat vědecké představy o povaze sociálních práv a především poukázat na bezprostřední vazby mezi sociálněprávním zákonodárstvím a soukromoprávní regulací.³⁹

Rennerova teze o možnosti naplnit stávající právní formy novým sociálním obsahem silně inspirovala mnohé představitele levicové, tzv. kritické právní vědy.⁴⁰ Tento proud právní vědy zrovna tak inspirovaly politické analýzy nacistického totalitního práva z pera jiného marxisticky orientovaného teoretika, Franze Neumanna. Neumann navíc ve své době navázal na Marxovu kritiku Hegelových *Základů filosofie práva*⁴¹ coby nestoudné oslavy pruského státu, čímž inspiroval ty představitele nové levice, kteří odmítali každý totalitarismus včetně sovětského a hlásili se k radikální kritice společnosti.⁴²

Vrátíme-li se ovšem k dějinám komunistické právní vědy, samozřejmě nelze nezmínit se v první řadě o tragickém osudu další významné postavy marxistické právní teorie – Jevgeniji Pašukanisovi. Ten originálním rozpracováním Marxovy analýzy zboží a právního subjektu zformuloval teorii ekonomického redukcionismu, podle které lze nakonec veškeré právní formy analyzovat coby zvláštní ekonomické, a tudíž i politické zájmy.⁴³ Pašukanis tvrdil, že moderní právo se zrodilo s buržoazní společností a že s ní také v nových podmínkách diktatury proletariátu a následném období socialismu odumře stejně jako stát.⁴⁴

³⁹ Renner, K. Die Rechtsinstitute des Privatrechts und ihre soziale Funktion. Ein Beitrag zur Kritik des bürgerlichen Rechts. J. C. B. Mohr: Tübingen, 1929.

⁴⁰ Přibáň, J. Paradigmatická napětí v tzv. kritické právní vědě a hnutí Critical Legal Studies. Právník, 1993, č. 7, str. 549–566.

⁴¹ Hegel, G. W. F. Základy filosofie práva. Academia: Praha, 1992.

⁴² Neumann, F. The Democratic and the Authoritarian State. Essays in Political and Legal Theory. Free Press: New York, 1957.

⁴³ Pašukanis, J. B. Izbrannye proizvedenija po obščej teoriji prava i gosudarstva. Nauka: Moskva, 1982.

⁴⁴ Warrington, R. Pashukanis and the Commodity Form Theory, 9 International Journal of the Sociology of Law (1981).

Celkové odmítání osobních práv a svobod ospravedlňovalo nejen bolševický teror v období občanské války a bezprostředně po ní, ale i postupný přechod ke stalinskému modelu vlády v sovětském Rusku. Pašukanisova teorie, spojovaná taktéž s osobou Petra Stučky a podporovaná akademicky i politicky v sovětském Rusku 20. let minulého století, se ovšem vyčerpala v okamžiku, kdy se právní formy ukázaly jako výhodný způsob, jak provozovat a ospravedlňovat stalinský teror.⁴⁵ Ačkoli Pašukanis po Stalinově kritice Bucharina v roce 1930 začal revidovat své názory a přizpůsobovat je rodícímu se stalinistickému režimu, v roce 1936 byl přesto novým ideologem sovětské právní teorie Andrejem Vyšinským označen za „nepřítele lidu“ a o rok později, navzdory příkladné sebekritice, popraven coby trockista.⁴⁶

Namísto představ o odumírání práva nastoupila Vyšinského teze o právu jako legitimním způsobu eliminace politických nepřátel v čase zostřování třídního boje v národním i mezinárodním měřítku. Represivní teorie práva,⁴⁷ kterou Vyšinskij prakticky uplatňoval ve 30. letech minulého století coby prokurátor stalinských procesů, však měla v rovině mezinárodního práva vždy důkladné mimikry „boje za světový mír a proti agresivním válkám“.⁴⁸ A jistě není bez zajímavosti, že Vyšinskij v posledním období svého života působil jako diplomat a později, mezi lety 1949–53, jako ministr zahraničí.

8. Legitimizace totalitarismu socialistickou právní vědou

Morální a politický utopismus marxismu nalezl nakonec svou nejvýznamnější politickou formu v centralizované diktatuře komunistické elity a jejího byrokratického aparátu. Leviathan se v ní neřídí přirozeným zákonem, ale objektivní pravdou, kterou si sám definuje podle momentální politické situace. Absolutní, historicistně odůvodněný *normativismus splyvá s volným pojetím* práva a politiky.⁴⁹ Polský sociolog práva Adam Podgorecki má samozřejmě pravdu, když komunistickou právní vědu popisuje jako normativistický pokus odvodit právnícké kategorie od objektivních zákonů, jak je definovala marxistická ideologie

⁴⁵ Sharlet, R. Cultural Revolution in Russia 1928–31. Indiana University Press, 1974.

⁴⁶ Head, M. The Rise and Fall of a Soviet Jurist: Yevgeny Pashukanis and Stalinism, 17(2) Canadian Journal of Law and Jurisprudence (2004), str. 269–294.

⁴⁷ Vyšinskij, A. J. Leninovo a Stalinovo učení o proletářské revoluci a státu. Svoboda: Praha, 1949.

⁴⁸ Vyšinskij, A. J. Otázky mezinárodního práva a mezinárodní politiky. Orbis: Praha, 1953.

⁴⁹ Přibáň, J. Komunistická teorie státu a práva: kritický nástin strukturních znaků a vývoje československé právní teorie v období let 1948–89. In: Malý, K. a L. Soukup (eds.) Vývoj práva v Československu v letech 1945–1989. Karolinum: Praha, 2004, str. 60–74, na str. 65.

a nadekretovali straničtí ideologové.⁵⁰ Tento dialektický normativismus je však třeba vždy zohledňovat vůči původní marxistické definici práva jako vůle třídy povýšené na zákon, kterou se komunistická moc vždy řídila. Jenom tak lze například vysvětlit, proč každá ideologická změna v československém komunistickém vedení vedla k rozsáhlým kodifikacím, novelizacím či ústavním změnám. Jenom tak lze pochopit, proč legitimita práva v komunistických režimech vždy oscillovala mezi normativismem historické utopie, ke které se hlásilo původní marxistické dogma, a bezbřehou libovůlí komunistických elit, s níž tyto elity mohly měnit zákony podle okamžitých potřeb.

Původní marxistická a po ní i komunistická ideologie vychází z klasického omylu politické filosofie a společenských věd, podle něhož společnost může mít sama od sebe normativní odstup a jako taková může také poznat objektivní zdroje platnosti svého morálního a politického řádu, ze kterých se formuje jakési totální vědomí společnosti. Spojování a kombinace sociální a substanciální roviny, tento „kardinální omyl humanismu“,⁵¹ nabývá aplikací marxistické ideologie tragických rozměrů a končí v politickém totalitarismu. O tom, co je substanciální, rozhoduje politicky privilegovaná vrstva, která svá privilegia udržuje i brutálním násilím a ospravedlňuje je jediným přípustným výkladem reality.

Život v totalitní komunistické společnosti je mnohem více zkouškou charakteru než intelektu. Oficiální politické kódy, ve kterých společnost komunikuje, vyžadují rituální projevy loajality, což ve společenských i právních vědách platí obzvlášť. Paradoxně tak lze dospět k závěru, že nezávislé marxistické právní vědě se daří pouze ve svobodné demokratické společnosti, tj. v těch politických podmínkách a právních formách, které jsou podle marxistické definice prohnité, ideologicky falešné a odsouzené k historickému zániku. Tam, kde vznikly komunistické politické režimy, se však o svobodném vědeckém prostředí nedá hovořit, a proto se základním vědeckým, ale i politickým a etickým problémem stává míra autonomie, jakou si právní věda dokázala uchovat.

Svět politiky si zcela podřídil systém vědy a všeobecně známé příklady stalinistické lingvistiky či odmítání genetiky a psychoanalýzy coby buržoazních „pavěd“ ukazují, že toto podřízení dalece přesahovalo oblast politických či právních věd. Pochopit fungování komunistické právní vědy potom znamená především pochopit *diferenci* mezi svobodným vědeckým badáním, které se řídí kritériem pravdivosti, a legitimizací komunistické ortodoxie, která se řídí kritériem absolutní, byť stranickými ideology vždy jen momentálně definované pravdy. Ucelená právní dogmatika navazující na marxismus a komunistickou

⁵⁰ Podgorecki, A. Totalitarian Law: Concepts and Issues. In: Podgorecki, A. and Olgiatti, V. (eds.) Totalitarian and Post-totalitarian Law. Dartmouth: Aldershot, 1996, str. 3–38, na str. 10–11.

⁵¹ Luhmann, N., cit. výše, pozn. č. 13, str. 119.

doktrínu státu a revoluce se proto formuje teprve s tím, jak se konsoliduje komunistický totalitní stát a právo. Neodmyslitelnou součástí boje proti třídnímu nepříteli je mimo jiné i boj proti tzv. buržoazním teoriím, které se neshodují s oficiální ideologií, a nemilosrdné potírání všech odlišných názorů coby ideových úchylek.⁵²

V tomto porevolučním období potřebuje komunistická dogmatika vytvořit vlastní teorii práva, která by legitimizovala nový režim a jeho formy politického násilí. Pod politickým dohledem proto vzniká tzv. *socialistická právní věda*, která bezprostředně navazuje na komunistické právní myšlenky předrevolučního období a jejíž hlavní funkcí je konstituovat právní dogma pro nově budovaný systém komunistické moci. Socialistická právní věda a obzvlášť právní teorie má za úkol interpretovat nově vznikající totalitní systém pozitivního práva tím, že klasické pojmy a instituty moderní jurisprudence naroubuje na oficiální ideologii totalitního státu.

9. Třídnost jako základní norma

Obecné teze komunistické ideologie revoluční změny a budování totalitního státu nemohly nijak zásadně ovlivnit paradigma obecné právní teorie kromě toho, že ji kritizovaly buď jako formalistickou buržoazní pavědu (což se týkalo například novokantovství, ať již v podobě pojmové jurisprudence, nebo kelsenovského normativismu), nebo jako falešnou a taktéž buržoazní ideologii přirozených práv (což se týkalo nejen dobového novotomismu, ale i všech teorií občanských a ústavních práv). Hlavní znakem komunistické právní teorie potom je podřízení každého výkladu práva i spravedlnosti tzv. *třídnosti*. Tento pojem má také klíčový význam pro pochopení socialistické právní vědy, protože se stal základní normou komunistického pozitivního práva, od které se odvíjely všechny další konceptualizace, argumentace a teoretické konstrukce. Instruktážní je v těchto souvislostech například způsob, jakým významný představitel formující se komunistické právní teorie Viktor Knapp na počátku 50. let minulého století, tj. v období vrcholícího stalinismu, odmítal klasický dualismus práva veřejného a soukromého:

„Máme-li porozumět *theoreticky* tomuto novému právu a máme-li je *správně aplikovat*, musíme *nezbytně i pro praxi odhodit brýle mámení právního dualismu a při řešení každé otázky si musíme uvědomovati, že podobně jako státní moc v naší lidově demokratické republice je jediná a jednotná, tak i naše lidově demokratické právo je jediné, a to na zákon povýšená vůle vládnoucí dělnické třídy a všeho pracujícího lidu, určená materiálními životními podmínkami naší společnosti.*“⁵³

⁵² Stalin, J. V. Otázky leninismu. Svoboda: Praha, 1948, str. 270.

⁵³ Knapp, V. Právo veřejné a soukromé, Právník, 1950, č. 2, str. 82–100, na str. 98.

Stejně výstižná, ne-li výstižnější je v této souvislosti ovšem teorie tzv. dvojí facky, jak ji spisovatel a absolvent právnické fakulty Bohumil Hrabal popsals v povídce „Divní lidé“ z knihy *Inzerát na dům, ve kterém už nechci bydlet*:

„Ale tady jsme na Kladně!“ hřímal Mlíkař, „tady jsme plnoprávní! Všichni tady pracujeme. Poráženy třídy zrovna tak jako komunisti, všechno pro to, aby se všem vedlo líp!“

„Ani bych dvakrát neřekl,“ řekl Esenbák, „u nás panovala teorie dvojí facky, než mne propustili, vždycky záleželo, kdo komu dá facku. Když třeba dělník dá prokurátorovi facku, tak můžou zavřít toho prokurátora, protože možná toho dělníka vyprovokoval. Kdežto když dá prokurátor dělníkovi facku, tak i když ho ten dělník vyprovokoval, tak prokurátor dostane nejtěžší sazbu, protože [...]“⁵⁴

Jinou, historicky mladší ukázkou principu třídnosti a jeho ústředního postavení v rámci komunistické právní teorie je například definice socialistické zákonnosti z období československé normalizace, jak ji obsahuje učebnice teorie práva sepsaná pod vedením Eduarda Kučery. Podle ní je socialistická zákonnost „substanciální a nezastupitelnou metodou vládnutí dělnické třídy ve svazku s ostatními pracujícími vedenými komunistickou stranou. Je právně sociálním režimem, jenž je atributem socialistického státního a politického režimu, je organicky spjata se socialistickým demokratiem.“⁵⁵

Tento vzorový příklad komunistického patafyzického cvičení má přitom nezastupitelnou vypovídací hodnotu: ukazuje se v něm totiž míra kontinuity s původním marxistickým myšlením, a to především v důrazu na třídní nadvládu a potřebu organicky propojit právo se státem a podřídit je projektu totálně rekonstruované společnosti. V socialistické společnosti je vše pospojované tak, aby právo i stát vyhovovaly principu vedoucí úlohy komunistické strany.

10. Je socialistická právní věda falešná, nebo skutečná?

V těchto souvislostech je velmi populární srovnávat ideály hlášané socialistickou právní vědou a reálný život v komunistických diktaturách. Rozpor se zpravidla popisuje jako protiklad *skutečného a falešného*, přičemž za falešnou se považuje ideologie, zatímco za skutečnou represivní a totalitní povaha politické diktatury. Tato diference není ale příliš užitečná, protože socialistická právní věda byla součástí totalitní komunistické skutečnosti. Bez její legitimizační funkce nelze dost dobře pochopit ani fungování politického systému, ani systém právnického i laického vzdělávání v reálném socialismu. Podle učebnic vychalujících třídně založenou socialistickou zákonnost a principy demokratického centralismu či dvojího podřízení prokuratury museli studenti skládat zkoušky.

⁵⁴ Hrabal, B. *Inzerát na dům, ve kterém už nechci bydlet*. Mladá fronta: Praha, 1965, str. 25.

⁵⁵ Kučera, E. et al. *Základy obecné teorie státu a práva. Část B – Základy teorie socialistického práva. Ústav státní správy*: Praha, 1986, str. 158.

Právní realita zkonstruovaná socialistickou vědou měla svou nezastupitelnou sociální *funkci*, a proto ji nelze jednoduše kritizovat jako falešný popis reality. Každý popis skutečnosti je nakonec určitou konstrukcí, a proto spíše než odhalovat očividný rozpor mezi právní realitou a její vědeckou reflexí je důležitější sledovat politické strategie a vlivy stojící v pozadí konstrukce socialistické právní vědy. Socialistická právní věda byla stejně reálná jako socialismus.

Otázka, do jaké míry si jednotliví právní vědci udrželi intelektuální nezávislost na oficiálním dogmatu sankcionovaném politickou mocí, je jistě důležitá z hlediska morální integrity. S jistou dávkou ironie lze dokonce tvrdit, že se všichni, až na malé výjimky těch nejhorsších propagandistů, mohli považovat za disidenty vědy, protože se do oficiálně vynucovaných dogmat tak či onak zpravidla snažili propašovat nějakou nezávislou myšlenku. Hodnotit jednotlivá díla a studie na škále od naprosté poplatnosti a bezvýhradné podpory oficiální ideologie až po intelektuálně nezávislé a kriticky autonomní počiny by však znamenalo hodnotit vědeckou práci primárně morálními, a nikoli vědeckými kritérii. Navíc by se tím zastřela důležitá skutečnost, že totiž i právní teorie pěstovaná v podmínkách reálného socialismu mohla být inspirativní a snést srovnání v mezinárodním měřítku.

Namísto toho, jak hodně se ten či onen právní teoretik „zaprodal režimu“, je proto vhodnější položit si následující otázky: Měla česká či slovenská právní teorie v období 1948–1989 ve svých řadách osobnosti takového významu, jaký měl například pro poválečnou evropskou marxistickou filosofii Karel Kosík? A dokázal se některý právní teoretik prosadit v mezinárodním měřítku tak, jak se to podařilo třeba i v podmínkách polské právní vědy Kazimierzi Opalekovi⁵⁶ nebo v maďarských podmínkách Csabovi Vargovi?⁵⁷

Odpověď je jednoduchá: česká právní teorie v období 1948–89 ve svých řadách neměla vědce, jehož odborné stati by si svou originalitou získaly mezinárodní respekt jako svého času Kosíkova *Dialektika konkrétního*.⁵⁸ Zřídka dobové studie českých právních teoretiků publikované v zahraničí v podmínkách otevřeného a politicky nezávislého vědeckého diskurzu (tj. mimo rámec tehdejšího tzv. sovětského bloku) měly pouze prvoplánově informativní ráz a nesnesou přísná mezinárodní měřítka.

Přesto by však bylo nesprávné tvrdit, že česká právní teorie tohoto období se na mezinárodním poli vůbec neprosadila. Po emigraci v roce 1968 získal český právní logik a teoretik Ota Weinberger profesuru na univerzitě ve Štýrském

⁵⁶ Opálek, K. *Selected Papers in Legal Philosophy* (edited by J. Wolenski). Kluwer: Dordrecht, 1992.

⁵⁷ Varga, C. *Law and Philosophy: selected papers in legal theory*. Akademiai Kiado: Budapest, 1994.

⁵⁸ Kosík, K. *Dialektika konkrétního*. (Studie o problematice člověka a světa). Nakladatelství Československé akademie věd: Praha, 1963.

Hradci a postupně zde pod vlivem Schelského sociologie institucí a Kelsenova právního normativismu vybudoval samostatnou teorii právního institucionalismu, která ovlivnila evropskou jurisprudenci v 70. a 80. letech minulého století. Společná studie, kterou Weinberger napsal s MacCormickem, odhalila možné styčné body mezi kontinentálním pozitivismem a ostrovní analytickou jurisprudencí a v kontextu evropské jurisprudencí se dodnes jedná o pozoruhodné dílo.⁵⁹ Weinberger navíc vždy zdůrazňoval kontinuitu brněnské školy právního normativismu a její zásadní vliv na formování Kelsenovy normativistické, tzv. čisté právní teorie. Díky této péči se brněnská právní teorie a jména jako Weyr, Kubeš, Kallab nebo Neubauer stala neodmyslitelnou součástí kánonu současného středoevropského právního normativismu.⁶⁰

11. Závěrečné poznámky: věda spoutaná a svobodná

Stručná zmínka o Otovi Weinbergerovi nás sice podstatným způsobem vzdálila od komunistické právní teorie, nicméně současně nás přiblížila k bodu, ze kterého tato stať vyšla. Weinberger byl totiž během 50. a 60. let minulého století přesně tím typem právního teoretika, jaký popisoval během našeho rozhovoru MacCormick. Uchýlil se do hájemství právní logiky, aby nemusel být bezprostředně konfrontován s oficiální ideologií. Ani tento úhybný manévř ho však nikdy zcela nezbavil politického nátlaku. Teprve emigrace mu umožnila svobodně rozvinout vlastní právně teoretické představy a argumentaci, se kterou se prosadil na mezinárodním poli. Jeho osud tak připomíná spíše životní a profesní dráhu nedávno zesnulého polského teoretika Aleksandra Peczenika, jehož exilovým domovem se pro změnu stal švédský Lund.

Osobní dilema a často i tragické osudy právních vědců v komunistických režimech jsou poučné nejen v rovině sociální biografie, ale také v metodologickém kontextu obecné systémové teorie, protože odhalují jednu základní skutečnost: právní, ale i jakákoli jiná věda je možná pouze tehdy, pokud její vnitřní kritéria pravdivosti a omylu nejsou odvozena od nějaké oficiální, politicky vynutitelné ideologie. Moderní věda se konstituuje tím, že se funkcionálně diferencuje od jiných sociálních systémů a stává se seberegulačním a sebereferenčním systémem. Jednotlivé případy ukazují, že taková věda se dá v podmínkách komunistické diktatury pěstovat pouze pokoutně a že jediným „čistým“ řešením je buď otevřená konfrontace s oficiálním dogmatem, nebo emigrace. Ve společnostech reálného socialismu to ale nejčastěji vypadalo tak, že se právní teoretici většinou

snažili rituálně využít oficiální ideologie, aby mohli publikovat a provozovat politicky kontrolovanou právní vědu.

Komunistická právní teorie tak představuje zvláštní diskurzivní útvar, který byl současně naplněním i regresí moderního myšlení. Požadovaná syntéza rozumu se v ní transformovala na totální závislost na politické ideologii. Jenom změna politických podmínek potom otevřela možnost, aby se i právní teorie stala politicky nezávislou formou vědecké komunikace s vlastními kritérii pravdivosti. Rozpad totalitních režimů v roce 1989 a následující sociální vývoj tak lze chápat jako obnovení moderního procesu funkcionální diferenciací, který se týká zrovna tak vědy, jako i práva, politiky nebo kteréhokoli jiného sociálního systému.

⁵⁹ MacCormick, N., Weinberger, O. *An Institutional Theory of Law: New Approaches to Legal Positivism*. Reidel: Dordrecht, 1986.

⁶⁰ Kubeš, V. a Weinberger, O. (eds.) *Die Brünner rechtstheoretische Schule (Normative Theorie)*. Manz: Wien, 1980.